

Тоді по Рейнсько-Верхньодунайському лімесу західним римським провінціям ще протистояли міжплеменні об'єднання германців, а у Північному Причорномор'ї та на Нижньому Дунаї вже візантійській за своєю історичною суттю східно-римській імперії — ранньодержавні ж візіготське та остроготське «варварські королівства», серед деякої частини населення яких теж починало поширюватися християнство. Як свідчать археологічні дослідження останніх років у їх системі певну, і, вважаємо, досить значну, роль протягом майже всього IV ст., до гуннської навали, відіграють постантичні поселення міського типу. Серед останніх одне з провідних місць належало Тірі.

Ю. В. Павленко, Н. А. Сон

ПОЗДНЕАНТИЧНАЯ ТИРА И РАННЕГОСУДАРСТВЕННОЕ ОБЪЕДИНЕНИЕ ВИЗИГОТОВ

Статья посвящена сложному и недостаточно разработанному вопросу о синтезе позднеантичных и варварских элементов в Северном Причерноморье во второй половине III—IV вв. Одним из наиболее показательных в этом отношении регионов является Нижнее Поднестровье, где имел место синтез позднеантичной и варварской культуры, на основе которого, видимо, и возникло раннеполитическое объединение вестготов. В жизни этого пестрого в этническом отношении государственного образования важное место занимала Тира, население которой подвергалось внеэкономической эксплуатации со стороны варварской знати. В конце IV в. раннегосударственное объединение вестготов, несмотря на энергичные действия Атанариха, было разгромлено гуннами, которые, форсировав Днестр, вышли на границы Восточно-Римской империи. Очевидно, с этими событиями и следует связывать прекращение жизни на территории античной Тира, которая разделила судьбу раннеполитического варварского образования, во главе которого стояла военная верхушка вестготов.

Yu. V. Pavlenko, N. A. Son

LATE-ANCIENT TIRA AND EARLY STATE OF VISIGOTH UNIFICATION

The paper is devoted to a complex and poorly developed problem on synthesis of the late ancient and barbarian elements in the Northern Black Sea area in the second half of the 3d-4th centuries. The Lower Dnestr area is one of the most demonstrative regions in this respect because there was a synthesis of late-ancient and barbarian culture which underlie, apparently, the early political unification of Visigoths. The city of Tira whose population was subjected to the extraeconomical exploitation from the side of the barbarian nobility took a significant place in life of this ethnically diverse state formation. At the end of the 4th century the early-state unification of Visigoths despite of the energetic actions of Atanarikh was smashed by Huns which came to the borders of the Eastern Rome empire forcing the Dnestr river. These events very likely account for cessation of life in the territory of the ancient Tira which had the same destiny as the early political barbarian formation governed by the military upper crust of Visigoths.

Одержано 26.09.90

БОСПОР У РАННЬОВІЗАНТІЙСЬКИЙ ЧАС

А. В. Сазанов

У зв'язку з передатуванням шарів та комплексів Боспору ранньовізантійського часу в статті робиться спроба створення нової концепції його історії в цей період.

© А. В. САЗАНОВ, 1991

Відповідно до загальноприйнятої у наш час концепції, гуннське нашествя кінця IV ст. н. е. спричинило загибель античного Боспору. З V ст. н. е. розпочинається ранньосередньовічний період. Однак праці останніх років продемонстрували хиткість однієї з основ цієї концепції — хронології колонок шарів міст і поселень Боспору IV—VII ст. н. е.

Метою даної статті є спроба запропонувати нову концептуальну картину історичного розвитку Боспору IV—VII ст. н. е. на сучасному рівні вивченості матеріалу. Йдеться про нове датування і зміни в хронології матеріалів, традиційно датованих IV—V або III—IV ст. н. е.¹ Для відтворення такої концептуальної картини необхідно передусім розібратись у джерелах виникнення концепції історії Боспору IV—VIII ст. н. е.

З точки зору історіографії концепція гуннського розгрому складалась у два етапи. Спочатку досліджувались писемні джерела, а потім намагались підтягнути до одержаних результатів археологічні матеріали.

Писемні джерела з даної проблеми ретельно вивчались Ю. Кулаковським та О. Васильєвим. Ю. Кулаковський відзначав, що у збережених свідченнях про гуннів немає спогадів про перебування їх у Криму і участь у руйнуваннях міст. Разом з тим дослідник вважав, що набіги гуннів зачіпали і дану територію. Посилаючись на Йордана, Агафія, Зосима, автор відносить появу гуннів у степах Передкавказзя і Таврици до IV ст. н. е. Однак Фанагорія та Боспор (Пантікапей) уціліли. Гунни на Боспорі утвердилися лише після смерті Атілли². Таким чином, Ю. Кулаковський вбачав у давніх легендах відбиток реальних історичних подій — завоювання гуннами Боспору, хоча й із значними застереженнями.

Детальніше тезу про гуннське нашествя за писемними джерелами було обгрунтовано О. Васильєвим. Появу їх на Боспорі він відносить до сімдесятих років IV ст. н. е., свідченням чого є легенди про лань і корову. Разом з тим, автор відзначав, що у нас замало матеріалів, які підтверджують думку про підкорення Кримського півострова в результаті нашествия гуннів. Головна хвиля гуннів прокотилася далі на захід, невелика — загарбала Боспор. Його джерелознавче обгрунтування, побудоване за пам'ятками: Євнапій — Созомен — Зосим — Йордан — Приск — Агафій³ і нині не зазнало змін. Усі наступні дослідники посилаються на О. Васильєва або на його добірку писемних джерел, залишаючи поза увагою здогадки, обережність і застереження автора.

Отже, на першому етапі концепція гуннського розгрому Боспору наприкінці IV ст. н. е. була сформульована за писемними джерелами.

Археологічні дослідження пізньоантичних-ранньовізантійських шарів міст Боспору спричинили необхідність узгодження археологічного матеріалу з даними писемних джерел. Такі праці складають другий історіографічний етап. Його метою є набуття загальної картини розвитку, тобто віднесення пізньоантичного Боспору до тієї чи іншої моделі. На жаль, багато в чому над дослідниками тяжіла модель генезису феодалізму — розгром варварами Західної Римської імперії та утворення варварських королівств.

Вперше археологічний матеріал був поєднаний з писемними джерелами В. Ф. Гайдукевичем у 1949 р. Цьому передувала розробка хронології пізньоантичних шарів Тірітаки, де були зафіксовані нашарування III—IV ст. н. е. із слідами пожежі і скарбу 340 р. н. е. В. Ф. Гайдукевич відзначав, що сліди пожежі, що охопила міські будови, простежувались повсюди у Тірітаці при розкопках залишків споруд пізньоантичного часу. В цілому основні матеріали даної доби у Північному Причорномор'ї датуються за хронологією пізньоантичних шарів Тірітаки⁴.

¹ Сазанов А. В., Иващенко Ю. Ф. К вопросу о датировках позднеантичных слоев городов Боспора // СА.— 1989.— № 1; Сазанов А. В. О хронологии Боспора ранне-византийского времени // СА.— 1989.— № 4.

² Кулаковский Ю. Прошлое Тавриды.— Спб., 1914.— С. 54—58.

³ Васильев А. А. Готы в Крыму // МРАИМК.— 1921.— Т. 1.— С. 287—297.

⁴ Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство.— М.— Л., 1949.— С. 480—482; Гайдукевич В. Ф. Раскопки Тиритаки в 1935—1940 гг. // МИА.— 1952.— № 25.— С. 133, 134.

Висновки, здобуті при дослідженні знахідок з Тірітаки, були поширені В. Ф. Гайдукевичем на всю територію Боспору. На його думку, події 70-х рр. IV ст. н. е. спричинили остаточний розпад Боспорського царства. Жодних ознак його існування пізніше не виявлено. Тут же В. Ф. Гайдукевич посилається на свідчення писемних джерел, про які йшлося вище⁵. Незважаючи на те, що 1971 р. у німецькому виданні «Боспорського царства» дослідник переглянув свою думку про його розпад наприкінці IV ст. н. е., маючи на увазі післягунський період, і фактично відмовився від датування пізньоантичних шарів Тірітаки III—IV ст. н. е., сучасні дослідники продовжують посилаватися на книгу 1949 р.⁶

Посилаючись на О. Васильєва, Ю. Кулаковського, В. Ф. Гайдукевича, А. Л. Якобсон пише про гунський розгром і припинення існування Боспорського царства⁷.

В узагальнюючій книжці І. Т. Кругликової «Боспор в позднеантичное время» залучено більше археологічних пам'яток, які свідчать про гунське нашествя. Автор дотримується думки, що Азіатський Боспор також зазнав гунського розорення. Невеликі поселення були знищені повністю, а великі міста — дуже зруйновані. Гунни спустошили і Європейську частину Боспору. Держава, що виникла на руїнах Боспорського царства, мала вже інший характер, наближаючись до варварських королівств середньовіччя⁸.

Стаття М. І. Сокольського «Гунны на Боспоре» стала заключним етапом обґрунтування прийнятої на цей час концепції історії Боспору в пізньоантичний період. Автор посилається на викладені в праці О. Васильєва легенди про перехід гуннів через Боспор і детально розглядає матеріали із шарів загибелі відповідних пам'яток. «Як правило,— зазначає М. І. Сокольський,— загибель міст та поселень була пов'язана з драматичними подіями, пожежею, розгромом, після яких життя припиняється до VIII—IX ст. н. е.». За М. І. Сокольським, загибель сталася в 70-х рр. IV ст. н. е., оскільки в шарах пожеарищ відсутні знахідки, характерні для післягунського часу. Шлях гуннів пролягав через Азово-Прикубанські степи на Таманський півострів, далі через Тирмабу — Кепи — Фанагорію — Гермонасу — Іллічівку до протоки, потім — через затоку — Пантікапей і Тірітаку⁹.

Так 1960 р. склалась сучасна концепція історії пізньоантичного Боспору. В 1970-х рр. вона була доповнена та поглиблена. Згідно з окремими пам'ятками концепція конкретизувалася Н. С. Беловою (Кітей), М. М. Кобиліною (Фанагорія), О. О. Масленниковим (Східний Крим), В. Д. Блаватським (Пантікапей)¹⁰. На пам'ятки Нижнього Подоння концепція була поширена Д. Б. Шеловим. Автор звертає увагу на парадоксальний факт — відродження Танаїса під владою гуннів. За знахідками монет та інших матеріалів видно, що Танаїс був відбудований у

⁵ Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство.— С. 483.

⁶ Gaidukevic V. Das Bosporische Reich.— Berlin, 1971.— S. 513; Николаева Э. Я. Боспор после гуннского нашествия: Автореф. дис. ... канд. истор. наук.— М., 1984.— С. 3, 12, 13.

⁷ Якобсон А. Л. Раннесредневековые поселения Восточного Крыма // МИА.— 1958.— № 85.— С. 459—467.

⁸ Кругликова И. Т. Боспор в позднеантичное время.— М., 1966.— С. 24.

⁹ Сокольский Н. И. Гунны на Боспоре // Studien zur Geschichte und Philosophie des Altertums.— 1968.— Bd. II.— S. 256—261.

¹⁰ Белова Н. С. Археологические разведки в Китае // КСИА АН СССР.— 1957.— № 83.— С. 89; Кобылина М. М. Разрушения гуннов в Фанагории // Вопросы древней и средневековой археологии Восточной Европы.— М., 1978; Белова Н. С. Керамическое производство в Фанагории в IV в. // СА.— 1966.— № 3.— С. 172, 185, 186; Белова Н. С. Фанагория // МИА.— 1966.— № 57; Масленников А. А., Чевелев О. Д. Разведочные раскопки на городище Генеральское // КСИА АН СССР.— № 182.— 1985.— С. 55; Масленников А. А., Чевелев О. Д. Новые памятники античного времени на северном побережье Керченского полуострова // КСИА АН СССР.— 1981.— № 168.— С. 82; Блаватский В. Д. Пантікапей. Очерки истории столицы Боспора.— М., 1964.— С. 214; Блаватский В. Д. Отчет о раскопках Пантікапея в 1945—1949, 1952, 1953 гг. // МИА.— 1962.— № 103.— С. 28—30, 63—65.

70—80-х рр. IV ст. н. е. Д. Б. Шелов пише, що «розкопки останніх років показали, що Танаїс кінця IV — початку V ст. н. е. не був занепалим і бідним селищем. Знову була заселена майже вся територія колишнього міста... Відродження Танаїса під владою гуннів тільки на перший погляд здається парадоксальним явищем. Гунни руйнували міста, які зустрічалися їм на шляху, винищували і виганяли населення, але в глибині гуннської держави повинні були існувати ремісничі поселення й торгові центри...»¹¹ Разом з тим Д. Б. Шелов відзначає, що археологічно присутність гуннів у Танаїсі майже не підтверджується, наявність же окремих «гуннських» речей ще не може служити доказом присутності гуннів у складі населення Танаїса. Крім того, деякі особливості антропологічного матеріалу, котрі можна було б прийняти за сліди гуннського впливу, відомі в танаїському краніологічному матеріалі задовго до гуннського нашестя, ще II—III ст. до н. е.¹²

Суперечність основних положень статті Д. Б. Шелова досить очевидна.

В. Д. Блаватський у своїй статті (1973 р.) на основі аналізу свідчень античних авторів про гуннів і залучених археологічних матеріалів підводить підсумок дослідженням Боспору IV—V ст. н. е.¹³ Дослідник вважає, що Аїмм Амміан Марцеллін розповідає про пересування основної маси гуннів через Дон, Дніпро та Дністер, які досягли кордонів імперії, спонукали готів до переправи через Дунай. Разом з тим, автор пише, що інша частина гуннів, очевидно менша, але сильніша, пройшла через азіатську частину Боспорської держави, знищуючи все на своєму шляху. Переправившись на півночі Керченської затоки, вони напали на Європейський Боспор¹⁴.

Далі В. Д. Блаватський викладає уже розглянуту вище версію писемних джерел і матеріали руйнацій Боспорських міст. Автор вважає, що розкопками, проведеними у різних частинах Боспорської держави, виявлені величезні руйнування, причиною яких було нашестя гуннів. Це — руїни, пожежі, непоховані людські кістяки та закопані і невірті скарби. Після гуннського погрому уцілілі міста, хоча і зменшилися за розмірами, відігравали відносно більшу, ніж раніше роль, а населення хори, очевидно, стало досить нечисленим. Таким чином, на думку В. Д. Блаватського, Боспорська держава, яка пережила страшне спустошення, була змушена злидарювати, перебуваючи у більшій або меншій залежності від гуннів¹⁵.

Разом з тим В. Д. Блаватський відзначає, що після відходу гуннів Боспорська держава була відновлена¹⁶.

Розглянута концепція історії Боспору IV—VI ст. н. е., загальноприйнята нині, знайшла своє відображення на сторінках багатотомного видання «Археологии СССР»¹⁷.

Однак у 1970-х рр. А. К. Амброзом була створена нова хронологічна шкала старожитностей IV—VII ст. н. е., яка спричинила «революцію в хронології». Автор на основі взаємозустрічаємості речей у поховальних комплексах передатавав поховання IV—V ст. (як вважалося на той час) на V—VII ст. н. е.¹⁸ При суперечливості абсолютної хронології і методичних посилань (типологія — хронологія), А. К. Амброз, на нашу думку, має рацію відносно хронології більшості дат та принципової

¹¹ Шелов Д. Б. Волго-Донские степи в гуннское время // Вопросы древней и средневековой археологии Восточной Европы.— М., 1978.— С. 85, 86.

¹² Там же.— С. 87.

¹³ Блаватский В. Д. Боспорское царство в позднеантичное время // Блаватский В. Д. Античная археология и история.— М., 1985.— С. 251—256.

¹⁴ Там же.— С. 252.

¹⁵ Там же.— С. 253, 254.

¹⁶ Там же.— С. 255, 256.

¹⁷ Археология СССР. Античные государства Северного Причерноморья.— М., 1984.— С. 21.

¹⁸ Амброз А. К. Проблемы раннесредневековой хронологии Восточной Европы // СА.— 1971.— № 2, 3; Амброз А. К. Хронология раннесредневековых древностей Восточной Европы V—IX вв. н. э. // НА ИА АН СССР.— Р-2.— № 2142.

постановки питання про ревізію хронології¹⁹. Це, однак, не означає, що ми згодні з усіма абсолютними датами, запропонованими А. К. Амброзом. Справедлива оцінка його хронології викладена в книжці І. С. Каменецького, Б. І. Маршака, Я. А. Шера «Анализ археологических источников»²⁰.

З моменту виходу статей А. К. Амброза минуло понад 20 років, за цей час більшість дат було скориговано. Сучасний рівень розробок хронології відбивають праці О. І. Айбабіна, в основі яких лежить хронологія А. К. Амброза²¹.

Вирішальними для принципового передатування шарів пізньоантичних міст Боспору стали результати робіт на Іллічівському городищі, які дали можливість передатувати пам'ятку з IV ст. н. е. на третю чверть VI — першу половину VII ст. н. е. Загибель городища віднесена Е. Я. Николаєвою до 576 р. н. е.²² Разом з тим пізніше був знайдений ще один шар пожежі, який датувався першою чвертю VII ст. н. е. Тим самим виявилась підірваною археологічна аргументація традиційної хронології, побудованої після праць Н. І. Сокольського на основі матеріалів Іллічівського городища²³.

1983—1985 рр. автор передатував шари Тірітаки, Кітея та інших пам'яток Боспору з III—IV ст. н. е. на другу чверть VI ст. н. е. (час виникнення шару)²⁴. Побудова синхронізаційних колонок для міст та поселень Боспору дала можливість виділити три етапи в історії міст Боспору ранньовізантійського часу: перший період — кінець IV — друга чверть VI ст. н. е., другий — третя чверть VI ст. н. е., третій — кінець VI — перша половина VII ст. н. е.²⁵

Перший період завершується зруйнуванням більшості поселень і міст у межах другої чверті VI ст. н. е.

У Кєпах, Патреї, Тірітаці, в шарі пожежі цього часу трапились монетні кєсєби²⁶. У Кєпах, Тірітаці, Батарейці-1 у тому ж шарі виявлено рештки людини²⁷. Археологічний контекст виключає їх зв'язок з похованнями. В Тірітаці, Фанагорії, Зєноновому Хєрсонєсі, Пантікапєї, Кєпах у шарі пожежі знайдені кістяні наконечники стріл²⁸. В Тірітаці,

¹⁹ Засєцкая И. П. Некоторые итоги изучения хронологии памятников гуннской эпохи в южнорусских степях // АСГЭ.— 1986.— № 27; Засєцкая И. П., Маршак Б. И., Шукин М. Б. Обзор дискуссии на симпозиуме // КСИА АН СССР.— 1979.— № 158.

²⁰ Каменецкий И. С., Маршак Б. И., Шер Я. А. Анализ археологических источников (возможности формализованного подхода).— М., 1975.— С. 145—151.

²¹ Айбабин А. И. Проблемы хронологии могильников Крыма позднеантичного периода // СА.— 1984.— № 1; Айбабин А. И. Этническая принадлежность могильников Крыма IV—первой половины VII в. н. э. // Материалы к этнической истории Крыма.— К., 1987.

²² Николаева Э. Я. Указ. соч.— С. 8, 10, 16; Николаева Э. Я. Пифосы Ильичевского городища // КСИА АН СССР.— 1983.— № 174.— С. 110.

²³ Николаева Э. Я. Поселение у д. Ильич // КСИА АН СССР.— 1981.— № 168.

²⁴ Сазанов А. В., Иващенко Ю. Ф. К вопросу о датировках ...; Сазанов А. В. О хронологии Боспора ...

²⁵ Сазанов А. В. О хронологии Боспора ... — С. 56—58.

²⁶ Сокольский Н. И. Отчет об археологических исследованиях Таманской экспедиции ИА АН СССР в 1962 г. // НА ИА АН СССР.— Р-1.— № 2524.— С. 18, 19; Голенко К. В., Сокольский Н. И. Клад 1962 г. из Кєп // НЭ.— 1968.— № VII.— С. 72; Голенко К. В. Клад монет, найденный в 1951 г. в Патрее // СА.— 1957.— № 2; Голенко К. В. Второй Патрейский клад монет (1951 г.) // НЭ.— 1960.— № 1; Харко Л. П. Тиритакский монетный клад 1946 г. // ВДИ.— 1949.— № 2; Фролова Н. А., Николаева Э. Я. Ильичевский клад монет 1975 г. // ВВ.— 1978.— № 39.— С. 177.

²⁷ Сокольский Н. И. Отчет об археологических исследованиях Таманской экспедиции в 1962 г. ... — С. 18; Гайдукєвич В. Ф. Раскопки Тиритакі и Мирмекия в 1946—1952 гг. // МИА.— 1958.— № 85.— С. 180; Гайдукєвич В. Ф. Раскопки Тиритакі в 1935—1940 гг. ... — С. 52, 119, 121; Сокольский Н. И. Крепость на городище у хутора Батарейка-1 // СА.— 1963.— № 1.— С. 188.

²⁸ Блаватский В. Д. Отчет о раскопках Пантікапєя в 1945—1949, 1952, 1953 гг. // МИА.— 1962.— № 103.— С. 61.— Рис. 46, 4, 5; Кобылина М. М. Отчет о раскопках Фанагории в 1964 г. // НА ИА АН СССР.— Р-1.— № 2897.— С. 12; Долгоруков В. С. Отчет о работе Фанагорийской экспедиции в 1976 г. // НА ИА АН СССР.— Р-1.— № 5877.— С. 18; Сокольский Н. И. Отчет об археологических исследованиях Таманского отряда ИА АН СССР в 1960 г. // НА ИА АН СССР.— Р-1.— № 2064.— С. 25; Сокольский Н. И. Отчет об археологических раскопках городища Кєпы у восточной

Пантикапеї, Кепях виявлені ядра або камені для пращі²⁹. У Тірітаці знайдені «гунські» амулет і лук³⁰. Усе це свідчить про загибель міст Боспору в результаті несподіваного нападу.

Тепер розглянемо повідомлення візантійських авторів. Прокопій Кесарійський у «Війні з готами» згадує Фанагорію і Кепи як невеликі міста і продовжує «... Кепи й Фанагорія здавна були підкорені ромеями, такими вони були і в мій час. Але недавно деякі із варварських племен взяли й зруйнували їх дощенту»³¹.

Звістка Прокопія узгоджується з відомим фактом про підкорення Боспору Візантією при Юстині I³². Відомо, що «Війна з готами» була написана Прокопієм 543/545—550 рр. н. е.³³ Отже, руйнація Кеп і Фанагорії відбулася між 528 і 543/50 рр. н. е.³⁴ У «Війні з персами» Прокопій вкладає до вуст вірмен, які звертаються до Хосрова, слова: «Чи не послав він (Юстиніан — А. С.) до боспоритів, підвладних гуннам своїх воєначальників і чи не підкорив собі це місто (Боспор — А. С.) без будь-якого на те права»³⁵.

Враховуючи цей уривок про підкорення боспорян Юстиніаном I, які до цього були під владою гуннів, дату розгрому можна ще звизити — це могло відбуватися між 527 і 543/550 рр. н. е.

Загибель поселень Європейського Боспору в результаті нападу ззовні у другій чверті VI ст. н. е. узгоджується з повідомленнями Іоанна Малали, псевдо-Діонісія Телльмахрського і Феофана про захоплення Боспору 527/8 або 534 рр. н. е. гуннами, пов'язане з історією царевича Горда (Грода)³⁶.

Основною, найімовірніше, є розповідь Малали. Феофан компілює це повідомлення з істотними доповненнями з невідомого джерела. Події реконструюються таким чином. Гуннський царевич Горд (Грод), прийнявши християнство у Константинополі, був посланий Юстиніаном до своєї країни охороняти візантійські володіння на Боспорі. До самого ж міста — Боспору — був відправлений візантійський гарнізон. У результаті змови гуннських жерців Горд був убитий, а гунни захопили Боспор, знищивши візантійський гарнізон. Дізнавшись про це, Юстиніан направив війська на Боспор і підкорив його Візантійській імперії, вигнавши гуннів³⁷.

Як бачимо, подією, яка спричинила руйнацію міст Європейського Боспору в другій чверті VI ст. н. е. була гуннська навала, зафіксована Феофаном під 527/8 рр. н. е., псевдо-Діонісієм — 534 р. н. е., пов'язана з так званою «історією Горда».

Руйнування ж міст Азіатського Боспору, простежене за археологічними матеріалами, підтверджує повідомлення Прокопія Кесарійського про руйнування Кеп і Фанагорії сусідніми племенами, яке відбулося безпосередньо перед підкоренням Боспору імператору Юстиніану.

оконечности Таманского залива в 1959 г. // НА ИА АН СССР.— P.1.— № 1899.— С. 29.— Рис. 97.

²⁹ Сокольский Н. И. Каменные ядра из Пантикапея // МИА.— 1962.— № 103.— С 247.— Рис. 1, 2; 2, 3.— С. 249.— Рис. 4, 7, 9.

³⁰ Гайдукевич В. Ф. Раскопки Тиритаки и Мирмекия в 1946—1952 гг. ... — С. 173.— Рис. 27; Шелов Д. Б. Антропоморфный амулет из Танаиса // Древности Евразии в скифо-сарматское время.— М., 1984; Гайдукевич В. Ф. Некоторые итоги раскопок Тиритаки и Мирмекия // ВДИ.— 1947.— № 3.— С. 200.— Рис. 7.

³¹ Прокопий из Кесарии. Война с готами.— М., 1950.— С. 388; *Procopii Caesariensis opera omnia*.— Lipsiae, 1963.— V. 2.— De bellis, VIII.— IV. 5.27—29.— S. 508.

³² Яковсон А. Л. Раннесредневековые поселения Восточного Крыма ... — С. 460.

³³ Удальцова З. В. Прокопий Кесарийский и его «История войн с готами» // Прокопий из Кесарии. Война с готами.— М., 1950.— С. 11; Блаватский В. Д. Боспорское царство в позднеантичный период ... — С. 256.

³⁴ Артамонов М. И. История хазар.— Л., 1962.— С. 89.

³⁵ Прокопия Кесарийского история войн римлян с персами в двух частях (книгах). Перевод С. Дестуниса.— СПб., 1862.— С. 23, 24; Яковсон А. Л. Раннесредневековые поселения Восточного Крыма ... — С. 462.

³⁶ *Ioannis Malalae Chronographia*.— В. 1931.— 430. 20—433; Пигулевская Н. В. Сирийские источники по истории народов СССР.— Л., 1941.— С. 87; Чичуров И. С. Византийские исторические сочинения: «Хронография» Феофана, «Бревиарий» Никифора.— М., 1980.— С. 50, 51.

³⁷ Чичуров И. С. Византийские исторические сочинения ...— С. 50, 51, 79.

Постає питання — оскільки ці події відбулися в один час, так відомляє з одного боку Прокопій, а з іншого — Малала, псевдо-Діонісій та Феофан, можливо, йдеться про одну й ту ж саму подію?

На підтвердження такої гіпотези свідчать такі обставини.

По-перше, хронологія, здобута за джерелами та археологічними матеріалами. Руйнації, про які згадує Прокопій, сталися в період правління Юстиніана I між 527/8 та 543/50 рр. н. е., події історії Горда — в 527/8 або 534 р. н. е. Археологічний матеріал шарів, пов'язаних з обома подіями, синхронний, що свідчить про їх одночасовість. Обидві групи джерел підтверджують підкорення Боспору Юстиніаном відразу ж після гуннської навали на Боспор.

По-друге, «почерк» нападу. Скрізь у шарі пожежі другої чверті VI ст. н. е. трапляються однотипові кістяні наконечники стріл, які нагадують відоме місце у Амміана Марцелліна про гуннські кістяні наконечники³⁸. Вони відомі в хунну³⁹.

По-третє, стратиграфія. На всіх пам'ятках Боспору зафіксовано тільки по одному шару пожежі другої чверті VI ст. н. е., а не по два, що могло бути у випадку двох послідовних нападів.

По-четверте, локалізація нападаючих. У Феофана Горд (Грод) — цар гуннів, які живуть поблизу Боспора (ο'πλζδ'ιον)⁴⁰. У Прокопія місто зруйнувало варварське плем'я, яке жило по-сусідству з Боспором⁴¹. Така локалізація показує, що це були, найімовірніше, утургури, що населяли район Східного Приазов'я аж до річки Танаїс⁴².

Таким чином, аналіз археологічних матеріалів та писемних джерел підтверджує, що всі автори — Іоанн Малала, псевдо-Діонісій, Феофан та Прокопій пишуть про одну й ту саму подію — загарбання Боспору гуннами, найімовірніше, утургурами у 527/8 або 534 р. н. е., пов'язане з так званою «історією царевича Горда». Згадка у тексті Феофана Годілі, а також постійне відставання дат Феофана від реальних приблизно на 8 років дозволяє віддати перевагу останній даті 534 р. н. е.⁴³. Ці події завершилися, як відомо, приєднанням Боспору до Візантійської імперії.

За викладеною на початку статті і домінуючою у наш час концепцією історії Боспору IV—VI ст. н. е., теза про гуннський розгром міст Боспору наприкінці IV ст. н. е. ґрунтувалася на двох вихідних моментах, що збереглися у деяких авторів: по-перше — руйнуванні міст Боспору наприкінці IV ст. н. е., по-друге — легендах про проникнення гуннів на Боспор.

Як уже згадувалось, розорення міст Боспору, віднесене дослідниками на кінець IV ст. н. е., в дійсності ж сталося майже на 150 років пізніше — в 534 р. н. е., самі ж шари датовані III—IV ст. н. е. помилково. Наявні шари боспорських міст IV ст. н. е. не дають слідів будь-яких руйнувань, пов'язаних із значними подіями⁴⁴.

Тепер звернемось до писемних джерел, які дають можливість простежити за часом та процесом виникнення легенд про гуннське проникнення на Боспор. Сучасник подій Амміан Марцеллін пише про гуннів, які населяли землі вище Меотійського болота аж до Льодовитого океа-

³⁸ Аммиан Марцеллин. История // ВДИ.— 1949.— № 3.— С. 302 (книга XXXI, 9); Сокольский Н. И. Гунны на Боспоре ... — С. 261.

³⁹ Худяков Ю. П. Вооружение средневековых кочевников Южной Сибири и Центральной Азии.— Новосибирск, 1986.— С. 34—37, 39—42.

⁴⁰ Чичуров И. С. Византийские исторические сочинения ... — С. 27.

⁴¹ Procopii Caesariensis opera omnia.— V. 2, VIII (IV), 5,28,5.

⁴² Marquart J. Die altbulgarische Ausdrücke in Inschrift von Catalar und altbulgarischen Fürstenliste // Известия Русского археологического Института в Константинополе.— 1911.— Вып. XV.— С. 21; Артамонов М. И. История хазар.— С. 90, 91; Прокопий из Кесарии. Война с готами.— С. 434 (18), 435 (21); Moravcsik G. Byzantinoturcica.— Budapest, 1943.— Bd. 2.— S. 152.

⁴³ Артамонов М. И. История хазар.— С. 90; Grimmel H. L'annee du monde dans la Chronographie de Theophanes // Acta du IV Congres des etudes Byzantines.— Sophia, 1935.— P. 406.

⁴⁴ Сазанов А. В., Иващенко Ю. Ф. К вопросу о датировках ...; Сазанов А. В. О хронологии Боспора ...

ну, про розгром ними готів і аланів, про гуннські жахи, але нічого не згадує ні про пограбування ними боспорських міст, ні про легенди, пов'язані з проникненням на Боспор⁴⁵. Більше того, Амміан Марцеллін відзначав, що міста Причорномор'я процвітають, населення займається хліборобством, а це повністю суперечить думці про знищення Боспору гуннами⁴⁶.

У «Церковній історії» Сократа також не згадується про ці легенди.

Вперше обидві версії легенди: про лань та бика, які вказали гуннам шлях через озеро знаходимо в «Церковній історії» Созомена (середина V ст. н. е.)⁴⁷. Переказ не досить чіткий, без вказівок на будь-які географічні орієнтири. Не згадується навіть Меотійське болото.

Географічні орієнтири з'являються у Зосима. Згадується Кіммерійський Боспор, обмілілий від мулу, нанесеного річкою Танаїс, що дало можливість гуннам переправитися з Азії в Європу. Далі автор розповідає про напад гуннів на готів за Істром. Однак все це нічого не прояснює. Недарма Зосим посилається на знайдену ним десь оповідь. Жодних згадок про боспорські міста або якісь інші географічні назви в Криму немає⁴⁸.

Чіткіша легенда у Прокопія та Іордана. У варіанті з ланню Іордан, посилаючись на Пріска, згадує Меотійське болото⁴⁹. Але жодних детальніших орієнтирів немає. Досить характерно, що Прокопій, наводячи такий же варіант легенди, говорить про кіммерійців, а не про гуннів, додаючи, що робить це «... за їх (гуннів — А. С.) розповідями, якщо тільки їх переказ правильний»⁵⁰.

Своєрідний підсумок під цими легендами підводить Агафій. Він повідомляє, що «через багато століть вони (гунни — О. С.) перейшли в Європу або ж дійсно слідами оленя, як передає байка, або ж внаслідок іншої випадковості, у будь-якому разі вони перейшли якимось чином Меотійське озеро»⁵¹.

Отже, легенда про перехід гуннами з Азії в Європу починає складатися з середини V ст. н. е. на основі легенди про Іо та якихось пізніших гуннських етногенетичних переказів, формується у VI ст. н. е., а отже, не може відбивати реалій останньої чверті IV ст. н. е. Таким чином, ні археологічні матеріали, ні свідчення авторів не дають підстав говорити про розгром гуннами як міст Боспору, так і Херсонеса наприкінці IV ст. н. е.

Розгромивши аланський племінний союз та державу Германариха (375 р. н. е.) більша частина гуннів, у тому числі утургурів, попрямувала далі на захід, обмежившись, очевидно, лише політичним підкоренням Боспору, своєрідним протекторатом. Саме так, ймовірно, необхідно тлумачити фразу Прокопія у трактаті «Про будови»: «Боспор з давніх часів перебував під владою гуннів»⁵². Перша хвиля повернення гуннів-утургурів відноситься до початку V ст. н. е.⁵³ У некрополі Боспору (Пантікапей) відомі лише окремі поховання першої половини V ст. н. е., котрі пов'язують з гуннами⁵⁴. Більшість поховань «поліхромного стилю» з'являється лише з середини V ст. н. е.

⁴⁵ Амміан Марцеллін. История // ВДИ.— 1949.— № 3.— С. 301—308.

⁴⁶ Там же.— XXII, 8, 30—32.— С. 287—288.

⁴⁷ Іордан. О происхождении и деяниях гетов // Götica.— М., 1960.— С. 271—273; Васильев А. А. Готы в Крыму.— С. 291—294; Блаватский В. Д. Боспорское царство в позднеантичный период.— С. 252.

⁴⁸ Зосим. Новая история // ВДИ.— 1948.— № 4.— С. 282—283; Іордан. О происхождении ... — С. 271.

⁴⁹ Іордан. Указ. соч.— С. 90, 91.

⁵⁰ Агафій. О царствовании Юстиниана.— М., 1953.— С. 147, 148, V, VII.

⁵¹ Васильев А. А. Готы в Крыму.— С. 297; Гадло А. В. Этническая история Северного Кавказа в IV—X вв. н. э.— Л. 1979.— С. 16, 17.

⁵² Соломоник Э. И., Домбровский О. И. О локализации страны Дори // Археологические исследования средневекового Крыма.— Симферополь, 1968.— С. 13(111), 7, 12.

⁵³ Артамонов М. И. История хазар.— С. 86.

⁵⁴ Засецкая И. П. Боспорские склепы гуннской эпохи как хронологический эталон для датировки памятников восточноевропейских степей // КСИА АН СССР.— 1979.— № 158.— С. 5, 10, 11, 14, 15; Айбабин А. И. Проблемы хронологии могильников

Як зазначав Й. Вернер, народи, які на рубежі IV—V ст. н. е. пересувалися на захід, не принесли з собою розвинутого стилю Госпітальної вулиці та Унтерзібенбрунна, а тільки окремі його елементи. На Дунаї вони піддалися переробці й поступово злилися в єдиний сплав у новій археологічній культурі, яка складалась із різноплемінної верхівки гуннського суспільства. Цей стиль датується періодом від переміщення центру гуннської держави в Подунав'я до занепаду влади гуннів — середина V ст. н. е.⁵⁵

Поява основної маси гуннів на Боспорі з середини V ст. н. е. добре пояснюється історичною ситуацією. 451 р. н. е. відбувся розгром на Каталаунських полях, 453 р. — битва при Недао, 454 р. — після смерті Атілли розпадається гуннська держава. Гунни повертаються назад з Європи. До цього часу відноситься друга хвиля гуннів у Причорномор'я. Однак як у першому, так і в другому випадках вони не захоплювали території Боспору і не руйнували його міст. Може йтися лише про їх інфільтрацію у міста, що підтверджується написом із Гермонасси із списком фіасу з гуннськими іменами⁵⁶.

За імператора Юстиніана Боспор звільняється від гуннського протекторату і переходить під владу Візантії. 534 р. н. е. відбуваються події, пов'язані з історією Горда — напад гуннів-утургур на Боспор, знищення візантійського гарнізону і наступні заходи Юстиніана⁵⁷. В результаті цих подій «... гунни зникли. На Боспорі встановився мир і ромені заволоділи ним безбоязно»⁵⁸.

Юстиніан заново відбудовує стіни Пантікапею (Боспору), можливо, включаючи його до системи візантійського лімеса. З будівельною діяльністю Юстиніана пов'язане спорудження базилики в Тірітаці і якихось громадських установ у Пантікапеї та Гермонасси⁵⁹. З цього часу аж до тюркського розгрому 576 р. н. е. Боспор входить до складу Візантійської імперії.

Усі наведені вище факти і матеріали дозволяють відмовитися від загальноприйнятої концепції історії Боспору і запропонувати нову періодизацію. В її основі лежать історичні події, зіставлені з історичним розвитком візантійського світу у IV—VII ст. н. е.

Виділяються три етапи.

Перший охоплює проміжок часу від кінця IV до другої чверті VI ст. н. е. Домінантою періоду є взаємовідносини Боспору і гуннського племінного союзу на першому етапі Великого переселення народів. Верхня межа — 534 р. н. е., короткочасне загарбання Боспору гуннами. Зіставлення писемних джерел з археологічними матеріалами не підтверджує концепції гуннського розгрому Боспору наприкінці IV ст. н. е. Боспор уникнув цього, тимчасово потрапивши під гуннський протекторат. За імператора Юстина його територія потрапляє під владу Візантії. 534 р. н. е. відбуваються події, пов'язані з оберненням гуннського царевича Горда (Грода) у християнство: його вбивство, захоплення гуннами боспорських міст, відповідні заходи Юстиніана, які завершилися приєднанням Боспору до Візантійської імперії.

Другий період — друга — третя чверті VI ст. н. е., умовно названо часом Юстиніана I. Верхня межа — 576 р. — події тюркського розгро-

Крыма ... — С. 111, 112. — Рис. 1; *Засецкая И. П.* Гунны в южнорусских степях. Колец IV — первая половина V в. н. э. (по археологическим данным): Автореф. дис. ... канд. истор. наук. — Л., 1971. — С. 10; *Засецкая И. П.* Некоторые итоги изучения памятников гуннской эпохи в южнорусских степях // АСГЭ. — 1986. — № 27. — С. 79, 87, 88.

⁵⁵ *Амброз А. К.* Хронология раннесредневековых древностей Восточной Европы V—IX вв.: Докт. дисс. // НА ИА АН СССР. — 1974. — Р-2. — № 2192. — С. 132, 133.

⁵⁶ *Яйленко В. П.* О «корпусе византийских надписей в СССР» // ВВ. — 1987. — Т. 48. — С. 163—166.

⁵⁷ *Якобсон А. Л.* Поселения Восточного Крыма. — С. 462; *Чичуров И. С.* Византийские исторические сочинения. — С. 51.

⁵⁸ *Чичуров И. С.* Указ. соч. — С. 51.

⁵⁹ *Макарова Т. И.* Отчет о раскопках в Керчи на бывшей Рыночной площади в 1964 г. // НА ИА АН СССР. — Р-1. — № 3582. — С. 18, 19; *Латышев В. В.* Сборник греческих надписей христианских времен из Южной России. — Спб., 1896. — С. 101—105.

му, зафіксовані у Менандра⁶⁰. Період складають взаємини Боспору і Візантійської імперії в світлі політики Юстиніана. Впродовж цього періоду Боспор перебуває під владою Візантії. Юстиніан відбудовує укріплення в м. Боспорі (Пантікапей), будує базиліку в Тірітаці, установи в Пантікапей та Гермонассі. За масштабом виділяється будівництво фортеці біля селища Ілліч (Іллічівське городище) на Таманському півострові, населеному федератами. Планування фортеці типове для візантійського лімеса⁶¹. Можливе встановлення візантійської адміністративної системи, про що свідчить згадка в напису протокоміта Кіммеріди⁶².

Разом з тим поширення візантійського лімеса на територію Боспору дискусійне, оскільки продуманої, ешелонованої системи оборони у вигляді взаємопов'язаних фортець (шаховий принцип) типу балканського лімеса не було створено⁶³.

Третій період охоплює час з кінця VI до першої половини VII ст. н. е., тобто, такий, що по праву можна назвати післяюстиніанівським. Тюркський розгром не спричинив зникнення Боспору як державного об'єднання. Розруха та наступний розпад тюркського каганату знову привели Боспор під владу Візантії. Напис 590 р. говорить про підкорення Боспору Візантії через дуку Херсона⁶⁴. Тільки з виникненням Великої Болгарії (середина VII ст. н. е.) і наступним приходом хозар наприкінці VII — на початку VIII ст. н. е. завершується історія ранньовізантійського Боспору.

Отже, наприкінці IV—VII ст. н. е. Боспор був частиною візантійського світу. У наш час більшість дослідників схиляється до думки, згідно з якою вказаний період для Візантії, названий ранньовізантійським, можна також трактувати як пізньоантичний, внаслідок уповільненого генезису феодалізму у Візантії порівняно із Західною Європою⁶⁵. Це повністю узгоджується і з історією Боспору IV—VII ст. н. е. Тобто, можна говорити про IV—VII ст. н. е. на Боспорі як про візантійський (пізньоантичний) період. Другу половину VII — початок VIII ст. н. е. слід розглядати як перехідний період, що також відповідає періодизації історії Візантії. З VIII—IX ст. розпочинається власне раннє середньовіччя.

Протягом ранньовізантійського періоду розвиток Боспору проходив за візантійською моделлю.

А. В. Сазанов

БОСПОР В РАННЕВИЗАНТИЙСКОЕ ВРЕМЯ

Передатировка слоев и комплексов Боспора ранневизантийского времени (А. В. Сазанов, Ю. Ф. Иващенко, Э. Я. Николаева) приводит к необходимости создания новой концепции истории Боспора ранневизантийского времени. Ни данные археологии, ни письменные источники не подтверждают картину гуннского разгрома Боспора в конце IV в. н. э. Это опустошение на основании археологического материала и письменных

⁶⁰ *Византийские историки.*— Спб., 1860.— С. 422, 423; *Кулаковский Ю. К.* История Боспора Киммерийского в конце VI века // ВВ.— 1896.— Т. 3.— С. 12, 14; *Якобсон А. Л.* Раннесредневековые поселения Восточного Крыма.— С. 468.

⁶¹ *Николаева Э. Я.* Боспор после гуннского нашествия ... — С. 14, 18; *Якобсон А. Л.* Раннесредневековые поселения ... — С. 462.

⁶² *Яценко В. П.* О «корпусе византийских надписей» ... — С. 167.

⁶³ *Пор.: Кучма В. В., Иванов С. А.* Оборона балканских провинций Византии и проникновение «варваров» на Балканы в первой половине VI в. н. э. // ВВ.— 1984.— Т. 45.

⁶⁴ *Лагышев В. В.* Сборник греческих надписей христианских времен ... — С. 105—109; *Кулаковский Ю. К.* История Боспора ... — С. 16; *Гумилев Л. Н.* Древние тюрки.— М., 1967.— С. 439.

⁶⁵ *Курбатов Г. Д., Лебедева Г. Е.* Город и государство в Византии в эпоху перехода от античности к феодализму // Город и государство в древних обществах.— Л., 1982.— С. 74, 75; *Курбатов Г. Д., Лебедева Г. Е.* Город и государство в Византии в эпоху перехода от античности к феодализму // Становление и развитие раннеклассовых обществ.— Л., 1986.— С. 193, 194, 100—136; *Литаврин Г. Г.* Восточно-римская империя в V—VI вв. н. э. // Раннефеодальные государства на Балканах VI—XII вв.— М., 1985.— С. 11, 21; *Корсунский А. Р.* От Восточной Римской империи — к Византии // ВВ.— 1968.— Т. 29.— С. 304.

істочників пов'язано з подіями 534 г. н. е. (історія Горда). В цілому виділені наступні періоди для ранневизантийського часу історії Боспора: кінець IV — друга чверть VI в. н. е. (534 г. н. е.), друга-третья чверть VI в. н. е. (576 г. н. е.), кінець VI — перша половина VII в. н. е.

З другої чверть VI в. н. е. Боспор знаходиться під владою Візантії. В Юстиніановське час проходять великі будівельні роботи, пов'язані, видимо, з включенням Боспора в склад Візантійського лімесу. Після тюркського розгрому 576 г. н. е., Боспор знову переходить під владу Візантії. Ранневизантийський період закінчується в середині VII в. н. е. утворенням Великої Болгарії і наступним приходом хазар. В часі ранневизантийського періоду розвиток Боспора йшов за візантійською моделлю.

A. V. Sazanov

BOSPORUS IN THE EARLY BYZANTIAN TIME

Redating of layers and complexes of Bosphorus of the early Byzantine time (A. V. Sazanov, Yu. F. Ivashchenko, E. Ya. Nikolaeva) necessitates creation of a new concept of the history of Bosphorus of the early Byzantine time. Neither archaeological data nor written sources confirm the Hun devastation of Bosphorus at the end of the 4th century A. C. This devastation according to archaeological material in the written sources is connected with the events of 534 year A. C. (the Gord History). On the whole the following periods for the early Byzantine time of the Bosphorus history are distinguished: the end of the 4th — second quarter of the 6th century A. C. (534 year A. C.), the second — third quarter of the 6th century A. C. (576 years), the end of the 6th — first half of the 7th centuries A. C.

Since the second quarter of the 6th century Bosphorus was under the Byzantine power. Large building works connected, apparently, with inclusion of Bosphorus into the Byzantine Limes were in progress in Justinian time. After the Turkic devastation of 576 year A. C. Bosphorus again appeared under the governing of Byzantium. The early Byzantine period ended in the middle of the 6th century A. C. by formation of the Great Bulgaria and subsequent coming of Chazars. During the early-Byzantine period the development of Bosphorus proceeded according to the Byzantine model.

Одержано 14.04.90

ВІЗАНТІЙСЬКІ ШЛЯХИ ДАВНЬОРУСЬКОГО МИСТЕЦТВА

В. Г. Пуцко

У статті розглянуто початкові етапи формування християнського мистецтва Давньої Русі стосовно їх генетичних зв'язків з Візантією в хронологічних межах кінця X — першої половини XIII ст.

Проблему «деформації» візантійської спадщини на ґрунті Київської Русі можна сприймати або як звичайне спрощення елліністичної традиції, або ж як її послідовну і закономірну адаптацію, яка повинна якнайбільше відзеркалювати естетичні смаки не лише майстрів, а й замовників. Саме останні уможливили фінансування надто дорогих робіт, і це стало неодмінною умовою реалізації тих сміливих художніх задумів, що вражають вже не одне покоління дослідників. Отже, не слід забувати про певні історичні умови.

Загальновідомі протилежні погляди, що панують у фаховій літературі щодо природи давньоруського мистецтва XI—XIII ст. На думку одних дослідників, це — провінційне відгалуження візантійської куль-